

İbtidai sinif şagirdlərinin nitq vərdişlərinin inkişaf etdirilməsində məntiqi xarakterli tapşırıqların rolu

Könül Məmmədova

Pedaqogika üzrə fəlsəfə doktoru, dosent, Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti.

Azərbaycan. E-mail: könül.1970@mail.ru

<https://orcid.org/0000-0001-8664-4912>

XÜLASƏ

Məqalədə ibtidai siniflərdə rəbitəli nitq vərdişlərinin inkişaf etdirilməsində məntiqi tapşırıqların əhəmiyyətindən bəhs olunur. Belə ki, şagirdlərin məntiqi qabiliyyətlərinin inkişafına nə qədər erkən başlanılsa, nəticə də bir o qədər qənaətbəxş olar. Hadisənin təsvirində məntiqi ardıcılıq səbəb-nəticə əlaqələrinin nəzərə alınmasında özünü göstərir. İbtidai siniflər üçün hazırlanmış Azərbaycan dili dərsliklərində əks olunan məntiqi materialların mənimsənilməsində bir sıra çətinliklər müşahidə olunur. Bunun əsas səbəbi onların linqvistik və məntiqi dərkətməsinin aşağı səviyyədə olmasıdır. Bundan əlavə, məqalədə Azərbaycan dilinin qavranılmasında şagirdlərin psixi proseslərinin inkişaf xüsusiyyətlərinin təsirindən də geniş bəhs olunur.

AÇAR SÖZLƏR

idrak fəaliyyəti, rəbitəli nitq, məntiqi tapşırıq, nitq inkişafı, təfəkkür

MƏQALƏ TARİXÇƏSİ

Göndərilib: 21.04.2024

Qəbul edilib: 28.05.2024

The Role of Logical in the Development of Speech Habits of Elementary School Students

Konul Mammadova

Doctor of Philosophy in Pedagogy, Associate Professor, Azerbaijan State Pedagogical University, Azerbaijan. E-mail: konul.1970@mail.ru
<https://orcid.org/0000-0001-8684-4912>

ABSTRACT

The article deals with the importance of logical tasks in the development of communicative speech habits in primary classes. So, the earlier the development of students' logical abilities is started, the better the result. The expectation of a logical sequence is manifested in the consideration of cause-and-effect relations in the description of the event. There are number of difficulties being observed in the acquisition of logical materials showed in the Azerbaijani language textbooks prepared for primary classes. The main reason for this is their low level of linguistic and logical understanding. In addition, the article also extensively discusses the influence of the developmental characteristics of the students' mental processes in the perception of the Azerbaijani language.

KEYWORDS

cognitive activity,
communicative speech,
logical task, speech
development, thinking

ARTICLE HISTORY

Received: 21.04.2024

Accepted: 28.05.2024

Giriş

İbtidai sinif şagirdlərinin yaradıcılıq və tədqiqatçılıq bacarıqlarının üzə çıxarılmasında müstəqil işin səmərəliliyinin zəruri şərtlərindən biri də verilmiş tapşırıqların xaraktercə müxtəlif olmasıdır. Materialın mənimsənilməsində müxtəlif qavrama prosesləri: görmə, eşitmə, hərəkəti qavrayış iştirak etməlidir. Müəllim işi elə təşkil etməlidir ki, şagirdləri öyrəndikləri faktları təhlil və müqayisə etməyə, qaydaları bütün hallara tətbiq etməyə alışdırsın. Məsələn, qrammatik anlayışları möhkəmlətmək üçün şagirdləri müvafiq sözlərin altından xətt çəkməyə, ayrı-ayrı sözlər arasındakı oxşar və fərqli xüsusiyyətləri tapmağa və s. yönəltmək faydalı nəticə verir. Şagirdlərə təqdim edilən hər bir müstəqil işin nəticəsi yoxlanılmalıdır. Bu zaman təkcə bacarığın və vərdişin yaranma səviyyəsi deyil, onun anlaşılma dərəcəsi, öz hərəkətini nəzəri nəticələrlə əsaslandırma bacarığı da aşkara çıxarılmalıdır.

Şagirdlərin nitqinin inkişafı üzrə işi səmərəli təşkil etmək, düzgün nitq bacarıq və vərdişləri yaratmaq, nitq inkişafı üzrə işə nəzarət etmək üçün müəllim dilçilik elminin nailiyyətlərinə istinad etməlidir. Məntiqin inkişaf etdirilməsi, beynin fəallığı, çevikliyi yalnız Azərbaycan dili dərslərinin tədrisi prosesində deyil, bütövlükdə təhsil sistemində nəzərə alınmalıdır. Biz hər gün uşaqların inkişafına təsir göstərən bədii əsərlər vasitəsilə onların intellektual səviyyəsini yüksəltməli, dərsləri onların düşüncəsinə uyğun gələn oyunlar şəklində qurmalıyıq.

Əsas hissə

Şagirdlərin intellekt qabiliyyətlərinin inkişafına nə qədər erkən başlanılsa, nəticə bir o qədər qənaətbəxş olar. Hadisənin təsvirində məntiqi ardıcılıq gözlənilməsi səbəb-nəticə əlaqələrinin nəzərə alınmasında özünü göstərir. Bəzən hər hansı bir müstəqil işi nəzərdən keçirərkən məzmunla mövzu arasında uyğunsuzluğu müşahidə edirik. Məsələn, dirrikdə məhsul yığımına həsr olunmuş yazıda uşaqlar torpağın necə şumlanmasından, bitkilərin nə vaxt əkilməsindən bəhs edir, bəzən məzmunu qətiyyənlə uyğun gəlməyən faktlardan söz açırlar. Ən ciddi nöqsanlardan biri məkan, zaman ardıcılığının gözlənilməməsi, ümumiyyətlə, hadisənin baş verdiyi vaxtın və yerin göstərilməməsidir. İbtidai siniflərdə şagirdlər sinonim və antonim terminlərini bilmir və onlar haqqında xüsusi məlumat almırlar, lakin praktik yolla çoxmənalı (*rəssam çəkir, onun gözü yol çəkir, operator film çəkir və s.*), oxşar (*yekə, iri, böyük, nəhəng və s.*) və əksmənalı sözlərlə (*böyük-küçük və s.*) tanış olur, mətndən sinonim və antonimləri seçməyi öyrənirlər. Şagirdlər hələ I sinifdən bu və ya digər suala cavab verən, müəyyən xassəyə malik olan sözləri qruplaşdırır və onları cümlə daxilində işlətmək bacarığına yiyələnirlər.

“Heca” mövzusu keçilərkən müəllim “söz zənciri”ndən istifadə edərək şagirdlərin müstəqil işləmələrinə imkan yaradır. Məsələn, şagirdlərdən “layla, ləpə” və s. bu kimi sözlərdəki hecalardan müxtəlif sözlər düzəltməyi tələb edir: *lay-la-lə-kə-ləm, lə-pə-tək-nə-və-li-mon* və s.

I sinif şagirdində sözün mənasının formalaşması yüksək mərhələyə çatır. Əvvəlcə dioloji nitq, sonra monoloji, sonda isə daxili nitq tədricən inkişaf edir. Səsli oxu zamanı dərkətmə asanlaşır, daxili (səssiz) nitq zamanı isə dərkətmə, anlama çətinləşir. Sözün birbaşa ifadə edilməsi onun leksik mənasıdır. Deməli, dilin qavranılmasına ancaq sözlərin bildirdiyi mahiyyəti başa düşməklə, sözlərin qrammatik mənasına isə dil qaydalarını mənimsəməklə bələd olmaq mümkündür. Dilin semantik quruluşu onun psixoloji strukturu ilə əlaqəlidir. “Sözlərin, mətnlərin, obyekt və hadisələrin obrazlarının məzmunu psixologiyada mahiyyət mənasında ifadə olunur. Danışığın mahiyyətini dildə kodlaşan işarələrin mənası müəyyənləşdirir. İbtidai sinif şagirdlərinin təlim fəaliyyətində qarşılaşdıqları idraki çətinliklər daha çox mücərrəd və məntiqi təfəkkürlə bağlı təzahür edir. Onlar ilk vaxtlar sözlərin məcazi mənasını – metaforları anlamaqda çətinlik çəkirlər. Onların nitqi fonematik eşitmə qabiliyyəti, söz ehtiyatının artması və semantik olaraq dərk edilməsi vasitəsilə yaradılır.

İbtidai sinif şagirdlərinin məntiqi təfəkkürünün üzə çıxarılmasında yaradıcı inşaların rolu böyükdür. Belə ki, müəllimlərin xeyli hissəsi inşa yazdırmaqdan imtina edirlər. Şagirdlərin çox səhvə yol verəcəklərindən və buna görə tənbeh ediləcəklərindən çəkinən bəzi müəllimlər inşa yazdırmamağı ən “düzgün” hal hesab edirlər. Bəzən belələrinin “inşaları” sərbəst imladan, ifadədən yalnız başlığına görə fərqlənir” [1, s.61].

İbtidai siniflər üçün hazırlanmış Azərbaycan dili dərsliklərində əks olunan məntiqi materialların mənimsənilməsində bir sıra çətinliklər müşahidə olunur. Bunun əsas səbəbi onların linqvistik və məntiqi dərkətməsinin aşağı səviyyədə olmasıdır. Hərfləri öyrənməkdə, sözləri hecalamada, hərflərin çap və əlyazmasını oxumada, oxşar səsləri, hərfləri, sözləri fərqləndirə bilməkdə, oxu zamanı sözləri, sətirləri buraxmaqda, yazı problemlərində (məsafə, ölçü, formanın düzgün müəyyənləşdirilməsində), sadə və mürəkkəb, çoxmənalı, eyniköklü sözləri fərqləndirməkdə, sözün tərkibinin müəyyənləşdirilməsində, sözdüzəldici (leksik) və sözdəyişdirici (qrammatik) şəkilçiləri ayırd etməkdə, sözlərin semantik mahiyyətinə lazımı qədər bələd olmamaqda, sözlər arasındakı məntiqi əlaqələri anlamaqda, onları düzgün assosiasiya, koordinasiya edə bilməkdə, şifahi nitqdən yazıya (və əksinə) keçərkən, yazarkən və fikrini şifahi şəkildə ifadə edərkən söz tapmaqda, dilin fonetik, leksik, qrammatik normalarının, cümlədə uzlaşmanın pozulması zamanı, inversiya hadisəsində, aktiv

lüğət ehtiyatının azlığı zamanı yaranan çətinliklər tez-tez müşahidə olunan linqvistik problemlərdir. İbtidai sinif şagirdlərinin orfoqrafiya və orfoepiya qaydalarının mənimsənilməsilə bağlı çətinliklərini belə xarakterizə edə bilərik: Əsasən, tələffüz etdikləri kimi yazırlar, sözləri düzgün şəkildə tələffüz deyil, yazıldığı kimi tələffüz edirlər. Səs və hərf tərkibi eyni, yaxud müxtəlif olan sözlərin fonetik təhlilində səhvlərə yol verirlər.

Kiçik yaşlı məktəblilərin dil bacarıqları (dinləyib-anlama, danışma, yazı, oxu, dil qaydaları) üzrə nəticələrinin təhlili göstərmişdir ki, onlar dil qaydalarını yaxşı bilsələr də (dil qaydalarının tətbiqi haqqında bu fikri söyləmək mümkün deyil), digər məzmun xətləri üzrə çətinliklər çoxdur. Belə ki, şagirdlər dinləmə, dinlədiyini anlama və öz sözləri ilə şərh etmə, şüurlu oxu, düzgün tələffüz və yazı qaydaları ilə bağlı çətinliklərlə qarşılaşır, xüsusilə eşitmə və dinləmənin fərqli proses olduğunu bilmirlər. Dinləmə məqsədyönlü proses olduğundan səs informasiyasının dərkedilməsini mümkün edir [4, s.48].

Nəticə

Dilin inkişafı kiçik yaşlı məktəblilərin sosial-psixoloji inkişafı ilə əlaqədardır. Onların təlim fəaliyyəti zamanı qarşılaşdıqları koqnitiv (idraki) çətinliklərdən ən mühüm, sıx müşahidə ediləni təfəkkür və onun proseslərinin inkişaf səviyyəsindən irəli gələnlərdir. Koqnitiv sahədə olan çətinliklər isə, öz növbəsində, ana dilinin mənimsənilməsi prosesinə əsaslı şəkildə təsir edir. Linqvistik dərketməsi yüksək olan kiçikyaşlı məktəblilər üçün dilin qavranılması və digər fənlər üzrə uğur qazanılması nisbətən daha asan baş verir. Bəs linqvistik dərketmənin yüksək səviyyəsinə nail olmaq üçün nə etmək lazımdır? Məktəb təcrübəsində Azərbaycan dilinin mənimsədilməsi üzrə mövcud vəziyyət necədir? Aşağı səviyyədədir. Azərbaycan dilinin qavranılması məzmun xətlərinin kompleks şəkildə reallaşdırılması ilə mümkündür. Nədənsə müəllimlər dil qaydalarının mənimsədilməsinə daha çox diqqət yetirir və bunu zəruri hesab edirlər. Bu zaman digər məzmun xətlərinin reallaşdırılması ikinci plana düşür.

Azərbaycan dilinin qavranılmasında psixi proseslərin inkişaf xüsusiyyətlərinin təsiri böyükdür. Məktəb təcrübəsindən məlumdur ki, kiçikyaşlı məktəblilər sözləri, cümlələri kifayət qədər aydın qavramırlar. Nəticədə, dil vahidlərinin qavranılmasında çətinliklər yaranır. Belə səthi qavramanın səbəbi nitqin semantik cəhətdən dərkdilməsində olan çətinliklərlə əlaqədardır. Şagirdlərin aydın, şüurlu qavraması onların ifadə etdikləri hökmlərin əlaqəli, ardıcıl, əsaslı, düzgün və məntiqi məzmunlu olması ilə ifadə olunur.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Kərimov Y. (2013). Ana dilinin tədrisi metodikası. Bakı.
2. Nəbiyeva Ş., Abdullayeva G. (2016). Ana dili tədrisi metodikası fənnindən mühazirələr. Bakı.
3. Balıyev H. (1997). Ana dilinin tədrisi metodikası. Bakı.
4. Cəfərova N. (2016). İbtidai siniflərdə Azərbaycan dilinin tədrisi metodikası (Dərslük). I hissə. Bakı, ADPU.
5. Ümumi təhsil pilləsinin dövlət standartı və proqramları, kurikulumları. (2010). “Kurikulum” jurnalı, № 3.
6. Ümumtəhsil məktəblərinin I – IV sinifləri üçün fənn kurikulumları. (2008). Bakı, Təhsil.